

Endülüs'ün Düşüşünde Aragon Krallığı'nın Rolü

Yrd. Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN*

Fatih SANSAR**

Özet

“el-Endülüs”, bugün Portekiz ve İspanya gibi devletlerin bulunduğu coğrafi bölgeye Orta Çağ'da Müslümanlar tarafından 711 yılı itibariyle gerçekleştirdikleri fetih hareketlerinden sonra verdikleri isimdir. İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle birlikte ilim, sanat ve kültür alanında tarihinin altın çağını yaşayan bölge aynı zamanda sayısız siyasi mücadelelere de ev sahipliği yapmıştır.

Bu çalışmamızda sekiz asır gibi uzun bir süre Müslümanlara ev sahipliği yapan Endülüs'ün kaybedilmesinde, başlangıçta bir kontluk olarak ortaya çıkan ve akabinde krallığa ve hatta imparatorluğa dönüşen Aragon Krallığı'nın Endülüs İspanya'sındaki rolüne değinilecektir. Ayrıca Endülüs ve Endülüs'te yaşamış olan Müslümanların siyasi serüvenine kısaca değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, İspanya, Reconquista, Aragon Krallığı

The role of The Aragon Kingdom in the Fall of Andalusia

Abstract

The name of the “Andalusia” which corresponds to geographic region where there are countries like Portugal and Spain in present day world was given to the peninsulas of Iberian by Muslims in 711 after the actions of conquests. The area living golden age in point of science, art and culture after the conquest of Andalusia by Muslims hosted countless political struggles.

In this study, on the subject of loss of the geography of Andalusia which hosted Muslims for a long time like eight century, the role of the Aragon Kingdom, which appeared as a county firstly and then transformed into a kingdom, on Andalusian Spain will be mentioned. Andalusia and the political adventure of Muslims who lived in Andalusia will be mentioned shortly.

Key Words: Andalusia, Spain, Reconquista, The Kingdom of Aragon

---

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. seyhunsahin@nevsehir.edu.tr

** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora öğrencisi. fsansar@hotmail.com-Araştırmacı, TÜBİTAK BİDEB 2211-A Doktora Burs Programı kapsamında desteklenmektedir.

Giriş

Bu çalışmamızda, sekiz asır (711-1492) gibi uzun bir zaman diliminde Müslümanlara ev sahipliği yapan Endülüs'ün düşüşünde yeniden fethetme anlamına gelen “reconquista”¹ hareketinin en önemli aktörlerinden biri olan Aragon Krallığı'nın rolünü değerlendireceğiz.

Hispania ve Spania karşılığı olarak ilk kez 716 yılında basılmış bir sikkede² görülen “Endülüs” yahut Arapça kaynaklarda geçen şekliyle “el-Endülüs” kavramının köken olarak nereden geldiği halâ kesin olarak bilinmemekle birlikte bu konu üzerine bazı rivayetler ileri sürülmektedir. İlk rivayet olarak Endülüs isminin Müslümanlardan önce İspanya'da hayatlarını idame ettiren Vandallar'ın isminden yani bahsi geçen kavmin memleketi anlamına gelen Vandalucia'dan türediği iddia edilmektedir³. Bir diğer rivayet ise Hz. Peygamber ile ilişkilendirilmektedir. Şöyle ki, Hz. Peygamber “*Medine’de yüzünü batıya doğru çevirerek selam verir; yanındakilerin kime selam verdiğini sormaları üzerine Endülüs denilen adanın/yarımadanın halkına selam verdiğini, onların hayatta olanlarının murâbit, ölülerinin ise şehit olduğunu söyler.*” . Hz. Peygamber ile ilgili bir diğer rivayette “*Hz. Muhammed’e Cebrail batı tarafında Endülüs adlı bir adanın olduğunu, burasının Müslüman ümmetinden bir grup tarafından fethedileceğini haber verir.*”⁴ Bu hususa dair bir rivayette bazı Müslüman coğrafyacılar tarafından ileri sürülmektedir. Onlara göre Endülüs ismi, Nuh tufanının akabinde İspanya'ya gelerek burada yaşayan ve Hz. Nuh'un torunlarının neslinden olan “el-Endeliş” isimli kavimden gelmektedir⁵. Bu rivayetlere ilave olarak Endülüs isminin Atlantis ve Landahlouts'tan türediğine dair rivayetler de bulunmaktadır⁶. Tüm bu görüşlerin yanı sıra, Endülüs isminin kökenine dair yaygın olarak kabul gören ve bizim de katıldığımız görüş ise birinci rivayette belirttiğimiz “Vandalucia” isminden geldiği görüşüdür⁷.

Coğrafi bakımdan Endülüs, günümüz dünyasında Portekiz ve İspanya gibi devletlerin bulunduğu İber yarımadasını içine almaktadır. Müslüman fâtipler gerçekleştirdikleri fetih hareketlerinden sonra söz konusu bölgeye Endülüs (el-Endülüs) ismini vermişlerdir. Yani Endülüs, Fransa'nın güney kısmında yer alan Septimania bölgesi de dâhil olmakla birlikte Müslümanların hüküm sürdüğü topraklar için kullanılmıştır. Ancak sonraki dönemlerde İspanya'daki Hıristiyan krallıkların başlattığı “reconquista” hareketi ile birlikte Endülüs isminin karşılık geldiği alanlar giderek daralmaya başlamış ve Nasrîler Devleti'nin⁸ hüküm sürdüğü topraklara hapsolmüştür⁹. “Reconquista” hareketinin bir sonraki aşamasında ise Nasrîler Devleti de yıkılarak, söz konusu coğrafyada siyasi anlamda Endülüs ismine karşılık gelen ve Müslümanlar tarafından idare olunan topraklar kalmamıştır.

¹ İspanya'da kaybedilen toprakları, Müslümanlardan geri alma anlamına gelen ve Şark'a yapılan Haçlı Seferlerinin öncüsü diyebileceğimiz, Reconquista hareketinin tam olarak ne zaman başladığı tarihçiler arasında ihtilaf oluşturan meselelerden birisini teşkil etmektedir. Öte yandan konuyu genel anlamda değerlendirdiğimizde sekiz asır süren bu hareketi üç aşamada inceleyebiliriz. Bu bağlamda ilk aşama 718-1085 yılları arasını, ikinci aşama 1085-1238 yılları arasını ve son olarak üçüncü aşamayı ise 1238-1492 yılları arasında geçen süreç kapsamaktadır. Reconquista hareketi hakkında geniş bilgi için bkz. Lütfi Şeyban, **Reconquista (Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan ilişkileri)**, İz Yayıncılık, İstanbul 2010.

² Ali Dadan, “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, **İSTEM**, Yıl: 7, S. 14, Konya 2009, s. 372.

³ Şeyban, **a.g.e.**, s. 42; **Endülüs**, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 2014, s. 15; **Mudejares & Sefarades- Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri**, İz Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 27; Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 63; İhsan Süreyya Sırma, **Ah Endülüs**, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s. 12; W. Montgomery Watt- Pierre Cachia, **Endülüs Tarihi**, (Çev.: Cumhuriyet Ersin Adıgüzel-Qiyas Şükürov), Küre Yayınları, İstanbul 2015, s. 23; C.F. Seybold, “Endülüs”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, c. 4, İstanbul 1978, s. 270; Mehmet Mahfuz Söylemez, “Mahfuzât: Müslümanların Şehit Coğrafyası Endülüs”, **Milîl ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, c. 12, S. 1, 2015, s. 127.

⁴ Özdemir, **a.g.e.**, s. 63.

⁵ Özdemir, **a.g.e.**, s. 63-64.

⁶ Delfina Serrano Ruano, “Al- Andalus”, **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, (Ed. Josef W. Meri), 2006 s. 43; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Dadan, **a.g.m.**, s. 373.

⁷ Ali Kozan, Ridvan Yiğit, “Fas'tan Endülüs'e Uzanan Bir Hanedan: Murabitlar (1091-1147) Üzerine Bir Değerlendirme”, **Prof.Dr. Münir Atalar Armağanı “Ortaçağ Tarihi Yazıları”**, (Ed. Pınar Ülgen-Alpaslan Demir), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 235.

⁸ Endülüs Müslümanlarının son kalesi olan Gırnata'da hüküm süren Nasrîler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Yiğit, “Nasrîler”, **DİA**, c. 32, İstanbul 2006, ss. 420-424.

⁹ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, **DİA**, c. 11, İstanbul 1995, s. 211.

1. Endülüs'te (İspanya) Müslümanların Kısa Tarihi

Müslümanların İspanya'nın fethine yönelmesine zemin hazırlayan bir takım unsurlar bulunmaktadır. Endülüs'ün fethinde Müslümanların gayelerini, gayrimüslim halkı zorla - kılıç kullanarak- İslamlaştırmak ve ganimet elde etmek olarak nitelendiren görüşler vardır¹⁰. Ancak bu iddiaların temelinde özellikle ön yargı sahibi araştırmacı ve yazarların objektiflikten uzak bakış açılarının önemli yeri vardır. Öte yandan Müslümanlar açısından Endülüs'ün fethinde elbette ki cihat kavramının önemli yeri vardır. Bununla birlikte siyasi, coğrafi, sosyal ve ekonomik unsurlar da fethin gerçekleşmesine zemin hazırlayan diğer unsurları teşkil etmiştir¹¹.

Endülüs adının kökeninde olduğu gibi Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethi konusunda da bazı farklı yaklaşımlar ve anlatımlar bulunmaktadır. Buradaki öncelikli konu, Endülüs'ün ilk olarak ne zaman ve kim tarafından fethedildiği üzerinedir. Bu bağlamda iki farklı rivayet ileri sürülmektedir. Bu rivayetlerden birincisine göre Endülüs, ilk kez Hz. Osman döneminde Abdullah b. Nâfi b. el-Husayn ve Abdullah b. Nâfi b. Abdulkays isimlerinde iki komutan tarafından fethedilmiştir(647-648)¹². Buna mukabil olarak ikinci ve en bilindik olan rivayete göre ise Endülüs, Kuzey Afrika valisi Musa b. Nusayr'ın¹³ 711 yılında Berberi¹⁴ asıllı Târik b. Ziyâd'ın¹⁵ komutanlığında gönderdiği 7000 (bazı kaynaklara göre 12000¹⁶) kişilik bir ordu ile fethedilmeye başlanmıştır¹⁷. İlaveten Musa b. Nusayr, Târik b. Ziyad'dan önce yine onun gibi Berberi asıllı olan Tarif b. Mâlik¹⁸ isimli bir komutanı 710 yılında bölgeye keşif amaçlı

¹⁰ İsmail Hakkı Atçeken, *Septe(Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs'ün Fethinde Müslümanlara Yardımıyla İlgili Tartışmalar*, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. XVI, Konya 2003, s. 32.

¹¹ Atçeken, a.g.m., s. 32-34; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, **a.g.e.**, s. 46-52.

¹² İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye-Büyük İslam Tarihi**, c. 7, (çev.: Mehmet Keskin), İstanbul 1994, s. 249; İhsan Süreyya Sırma, **a.g.e.**, s. 13; Mehmet Özdemir, bahsi geçen rivayetin gerçekliğinin mümkün olmadığı görüşünü ileri sürerek gerekçeleri ile birlikte açıklamaktadır. Bu konu hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Özdemir, **a.g.e.**, s. 44-46; İsmail Hakkı Atçeken, Endülüs'ün fethi ile ilgili olan Hz. Osman dönemi rivayetini eleştirel bir yaklaşımla konu edindiği makalesinde "*iddialı ve ispatlanmaya muhtaç*" bir rivayet olarak değerlendirmektedir. Ayrıca Atçeken, bahsi geçen dönemde "*Endülüs'ün fethedilmesi düşüncesinin, bir ideal olarak varlığının düşünülebileceğine*" değinmektedir. Endülüs'ün fethi ile ilgili rivayetlerin konu edinildiği çalışma için bkz. Atçeken, "Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 19, Konya, 2005, ss. 19-30.

¹³ Mûsa b. Nusayr hakkında geniş bilgi için bkz. Câsim el-Ubudi, "Mûsa b. Nusayr", **DİA**, c. 31, İstanbul 2006, s. 224-225; Atçeken, "Endülüs Fâtilhlerinden Mûsâ b. Nusayr'ın Akıbeti", **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, c. 12, S. 1, ss. 9-34.

¹⁴ Berberiler hakkında geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Berberiler", **DİA**, c. 5, İstanbul 1992, s. 478-483.

¹⁵ Atçeken, "Târik b. Ziyâd", **DİA**, c. 40, İstanbul 2011, s. 24-25.

¹⁶ İbnü'l Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, (çev.: M. Beşir Eryarsoy), c. 4, Bahar Yayınları, İstanbul 1986, s. 499.; C.R. Haines, **Christianity And Islam In Spain A.D. 756-1031**, Kegan Paul, Trench&Co, London 1889. s. 17; Ali Aktan, **İslam Tarihi (Başlangıcından Emevîlerin Sonuna Kadar)**, Nobel Yayinevi, Ankara 2016, s. 294; Norman Roth çalışmasında genel olarak 7000 rakamı üzerinde durulduğunu belirtmekle birlikte 12000 asker rivayetine de atıfta bulunmaktadır. Bkz. Norman Roth, "The Jews and the Muslim Conquest of Spain", **Jewish Social Studies**, Indiana University Press, vol. 38, No. 2, Spring 1976, s. 145; Roger Collins, Arap kaynaklarını referans göstererek, bahsi geçen ordudaki asker sayısının 7000 ile 12000 arasında değiştiğini belirtmekle birlikte asker sayısının yüksek ihtimalle 7500 kişi olduğunu yazmaktadır. Bkz. Roger Collins, **Visigothic Spain 409-711**, Blackwell Publishing, 2004, s. 141; Lütfi Şeyban, Târik b. Ziyad da dâhil olmak üzere orduda 12700 askerin olduğunu yazmaktadır. Bkz. Şeyban, **Mudejares**, s. 109.

¹⁷ Belâzuri, bahsi geçen rivayeti "*el- Vâkidî şunları söyledi: Mûsa b. Nusayr'ın valisi Târik b. Ziyad, 92 yılında Endülüs'e savaşa gitti; o, Endülüs'e savaşa giden ilk kimseydi.*" nakliyle desteklemektedir. Bkz. El- Belâzuri, **Fütûhu'l-Büldân**, (Çev.: Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 330; Bahsi geçen rivayet için ayrıca bkz. Halife b. Hayyat, **Halife b. Hayyat Tarihi**, (Çev.: Abdulhalik Bakır), Ankara, 2001; Halid es-Sûfi, **Tarihu'l-Arab fi'l-Endülüs**, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, (Terc.: Komisyon), Çağ Yayınları, c. 4, İstanbul 1988, s. 32; T.W. Arnold, **İntişar-ı İslâm Tarihi**, (Çev.: Hasan Gündüzler), Akçağ Yayınları, Ankara 1982, s. 141; M. Fuat Köprülü- W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 132; Corci Zeydan, **İslam Uygarlığı Tarihi**, (Çev.: Nejdî Gök), c. I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 145; Robert Mantran, **İslâmın Yayılış Tarihi**, (Çev.: İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 112; Leonard Patrick Harvey, **Muslims in Spain(1500 to 1614)**, Londra: University of Chicago Press, 2005, s. 1; Will Durant, Endülüs'ü fetheden ordunun içinde 300 Arap asker ile 7000 Berberi asker bulunduğunu ileri sürerek Endülüs'ü ilk fethedenlerin Araplar değil Mağribiler olduğunu yazmaktadır. Bkz. Will Durant, **İslam Medeniyeti**, (Çev.: Orhan Bahaeddin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, s. 187; İhsan Süreyya Sırma, bu konuya daha genel ve bize göre de daha doğru bir yorum getirerek fethi ne Araplara ne de Berberilere indirgemmiştir. O, Endülüs'ün fethini "İslam fethi" olarak nitelendirmiştir. Bkz. Süreyya, **a.g.e.**, s. 19.

¹⁸ Atçeken, "Tarif b. Mâlik", **DİA**, c. 40, İstanbul 2011, s. 29.

göndermiştir¹⁹. el- Belâzuri'nin vermiş olduğu bilgilerin²⁰ daha sağlıklı olduğu yönündeki görüşümüzü de belirtmeliyiz. İslam'ın daha Afrika kıyası boyunca henüz ilerlemeye devam ettiği dönemlerde İspanya'ya geçmek oldukça sağlıklı bir adım olurdu. Kaldı ki Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi idarecilerin deniz aşırı fetihlere yaklaşımları bilinmektedir. Hz. Osman'ın Kıbrıs gibi çok yakın bir adanın fethine dair güçle ikna edildiğini unutmamak gerekir.

Endülüs'te Müslümanların yaşadığı siyasi süreci; Fetih Dönemi (711-714)²¹, Valiler Dönemi (714-756)²², Endülüs Emevîleri Dönemi (756-1031), Mülûküt-Tavâif Dönemi (1031-1090), Murâbitlar Dönemi (1090-1147), Muvahhidler Dönemi (1147-1238), Gırnata Emîrliği Dönemi/Nasrîler Dönemi (1238-1492)²³ gibi dönemler altında incelemek mümkündür.

Yukarıda belirtilen dönemlerin hemen hepsi derin muhtevası olan konular olduğu için bizim burada hepsine detaylı olarak değinmemiz mümkün olmamakla birlikte daha öncede belirttiğimiz üzere bu konulara kısaca değineceğiz. Kuzey Afrika Valisi Musa b. Nusayr ve Târik b. Ziyad önderliğindeki İslam ordusu, 711 yılında İspanya'ya karşı ilk İslam fetih hareketlerini başlatmışlardır. İspanya'yı yahut diğer bir ifade ile Endülüs'ü tanıma ve yerleşme aşaması diyebileceğimiz bu süreçte gerçekleştirilen başarılı fetih hareketleri Müslümanların, İspanya'dan Güney Fransa'ya kadar olan yerleri keşfetmelerine olanak tanımıştır²⁴.

İspanya üzerinde 711 yılı ile başlayan fetih hareketleri, çok hızlı bir şekilde cereyan etmiş ve kısa sürede Fransa içlerine kadar İslam ordularının ilerlemesine Franklar şahit olmuşlardır. 732 yılında Frank tarihinin önemli kahramanlarından olan Charles Martel tarafından Puvatya (Fransa'nın Tours bölgesinde Poitiers denilen yer) veya Arapların verdiği isimle Belâtü's-şühedâ²⁵ savaşında İslam-Endülüs ordusunun ağır yenilgisi, Endülüs karşıtı Hıristiyan birliklerinin oluşmasına bir cesaret kaynağı olmuştur. Diğer taraftan Müslüman Arap ve Berberiler arasındaki asabiye dayalı iç karışıklıklar²⁶ Müslümanların Hıristiyan Krallıklar tarafından Endülüs'ten çıkarılmalarına kadar giden sürecin temel unsurlarından biri olmuştur. Şöyle ki, "*dünya tarihinin gidişatına yön veren savaş*"²⁷ olarak nitelendirilen Belâtü's-şühedâ(Puvatya) savaşı hezimet ve asabiyet çatışmaları, dış düşman faktörünün göz ardı edilmesine ve neticesinde de Güney Fransa ile Kuzey İspanya'daki bazı toprakların kaybedilmesine zemin hazırlamıştır. Endülüs Müslümanları

¹⁹ Atçeken, "Septe(Ceuta) Kontu s. 39-40; Bahriye Üçök, keşif amaçlı gönderilen komutanın/subayın isminin "Şerif" olduğunu yazmaktadır. Bkz. Bahriye Üçök, **İslam Tarihi (Emevîler-Abbâsiler)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s. 55.

²⁰ el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 330.

²¹ Özdemir, **a.g.e.**, s. 37.

²² Özdemir, **a.g.e.**, s. 63.

²³ Şeyban, **reconquista**, s. 58.

²⁴ Mûsa b. Nusayr ve Târik b. Ziyad Endülüs'ten ayrıldıkları sırada Tudmir ile Asturias hariç bölgenin tamamı fethedilmiş durumdaydı. Bahsi geçen şehirlerden Tudmir, Abdülaziz b. Mûsa b. Nusayr tarafından fethedilirken Asturias ise sonraki valilerden Anbese b. Süheym el-Kelbî tarafından fethedilmeye çalışıldıysa da gerek şehrin fiziki şartları ve gerekse şehirde fazla nüfus bulunmamasından ötürü şehrin fethinden vazgeçilmiştir. Bir rivayete göre, "*Müslümanlar burasını kuşatma altına aldıklarında üç yüz hristiyan bulunuyordu. Bilahere bunların sayısı otuz erkek ve onu kadın olmak üzere kırk kişiye düştü. Bunun üzerine Müslümanlar: Hepsi otuz erkek ve artık bunlar bize zarar veremezler diyerek kuşatmayı kaldırmışlardır. Daha sonra görüleceği üzere, Endülüs'ü zevâle götürecek süreci başlatan işte bu otuz kişi olmuştur.*" Bkz. Özdemir, "Endülüs'ün Yıkılış Sürecinde Öne Çıkan Bazı Hususlar", **A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXXV (1997)**, s. 234.

²⁵ Abdurrahman el-Gâfîkî kumandasındaki İslam ordusu ile Charles Martel'in kumandasındaki Hıristiyan ordusu arasında geçen ve bazı kaynaklarda Puvatya, Tours ve Poitiers Savaşı gibi isimlerle belirtilen Belâtü's-şühedâ savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Atçeken, "Puvatya(Balâtü's-Şühedâ) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma", **İlahiyat Dergisi**, S.8, 1998, ss. 243-263; Özdemir, **a.g.e.**, s. 72-75; Abdülkerim Özaydın, "Belâtü'sşühedâ", **DİA**, c. 5, İstanbul 1992, ss. 391-392; Watt-Cachia, **a.g.e.**, s. 27-30; İhsan Süreyya Sırma'nın naklettiği bir rivayete göre, "*...Müslümanlarla Hıristiyanların savaşacakları günün arefesinde, etrafi kontrol için teftişe çıkmış olan Abdurrahman el-Gâfîkî bir Fransız askeri tarafından şehid edilmiş ve bu beklenmedik olay karşısında toplanan Müslüman kurmayları savaştan geri çekilmişlerdir.*" Yani rivayete göre bahsi geçen savaş hiç yaşanmamıştır. Bkz. Süreyya Sırma, **a.g.e.**, s. 30.

²⁶ **Asabiyet**; Aynı ırka, dine veya ideolojiye mensup olan bireylerin gösterdiği güçlü bir dayanışma hissi veyahut güçlü bir grup birliğidir. İbn Haldun'a göre asabiyet "*neseb ve sebeb*" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İlkinde kan bağı şart iken ikincisinde böyle bir şart bulunmamaktadır. Asabiyet hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Haldun, **Mukaddime**, c. I, (Çev.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 95-103; Endülüs'te cereyan eden nesebe dayalı asabiyetten doğan karışıklıklar için bkz. Özdemir, **a.g.e.**, s. 75-80.

²⁷ Watt-Cachia, **a.g.e.**, s. 28.

arasındaki iç çekişmeler, kuzey İspanya’da fırsat olarak değerlendirilmiş böylelikle Hıristiyan krallıklar kuruluş süreçlerini tamamlamışlardır. Tüm bu gelişmelerin sonucu olarak; kuzeyde kaybedilen topraklarla birlikte Endülüs, kuzeyde Hıristiyanlar ve güneyde Müslümanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır²⁸.

756 yılında, Abbasi sultanı Mansur Tarafından “*Sakaru beni Umeyye*”²⁹ (Umeyye oğullarının Kartalı) olarak adlandırılan I. Abdurrahman³⁰ önderliğinde kurulan ve toplamda 17 emir/halife³¹ tarafından yönetilen Endülüs Emevî Devleti ile ülkede boy gösteren karışıklıklara güçlü idareciler döneminde son verilip Endülüs Müslümanları arasında siyasi birlik vücuda getirilmeye çalışılmıştır³². Ancak yönetimin zayıf kişiler tarafından idare edildiği sonraki süreçte ülkede tekrar iç karışıklıklar meydana gelmiştir. Özellikle el-fitnetu’l-Kübrâ olarak bilinen iç isyanların ve çatışmaların yaşandığı dönem, Endülüs Emevî Devleti’nin derin sarsıldığı ve Endülüs Müslümanları arasında tamir olunamaz ayrılıkların ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Her ne kadar kısa süreliğine Emevi halifeleri tarafından bu durum bastırılmak istenmiş olsa da atılan ayrılık tohumları Endülüs’ün sonunu getirecekti. Endülüs Emevî Devleti’nin son bulmasıyla irili ufaklı pek çok devletçiklerin Endülüs siyasi tarihinde yerlerini aldığı Mülûkü’t-Tavâif adıyla bilinen dönem başlamıştır.

Mülûkü’t-Tavâif döneminde hemen her şehirde bir birinden bağımsız bir emir hüküm sürmüştür. Ümmet birliğinin bir kenara bırakıldığı bu süreçte Müslümanlar kendi içlerindeki mücadelelerde yani dindaşları ile olan savaşlarında dahi kuzeydeki Hıristiyanlarla ittifak yapma gafletinden kendilerini alı koyamamışlardır. Şüphesiz bu durumdan en kârlı çıkan kesim kuzeydeki Hıristiyan krallıklar olmuştur. Endülüs’ün içine düştüğü bu kargaşadan yararlanan Hıristiyan Krallıklar, “reconquista” için büyük bir fırsat yakalamışlardı. 1085 yılına gelindiğinde Kastilya Kralı VI. Alfonso’nun Tuleytula’yı³³ ele geçirmesi, Hıristiyanların bu durumdan yararlandıklarına dair gösterilebilecek en uygun örneklerden birisidir. Tuleytula’nın kaybedilişi, Müslümanları endişeye sevk ederek kuzey Afrika’da hüküm süren Murâbitlar’dan³⁴ yardım istemeye yöneltmiştir³⁵. Ancak ne Murâbitlar ne onlardan sonra kurtarıcı olarak görülen Muvahhidler³⁶ döneminde Endülüs’ün içinde bulunduğu durumu düzeltmeye Müslümanların gayretleri yeterli olmuştur. Kısacası Müslümanların, kurtarıcı olarak gördükleri bahsi geçen devletler, Endülüs’ün çöküş sürecini ertelemekten öteye gidememişlerdir.

Muvahhidler döneminin ardından İslam’ın Endülüs’teki son kalesi olan Gırnata’da İbnu’l-Ahmer’in kurduğu Benî Ahmer Devleti (Nasrîler) ile Hıristiyanlara karşı bir Müslüman birlikteliği sağlanarak, direniş gerçekleştirilmeye çalışılmıştır³⁷. Ancak tüm yaşananlara rağmen geçmişte cereyan eden olumsuz olaylardan ders alınmamış ve maalesef bu dönemde de Müslümanlar cephesinde iktidar kavgaları devam etmiştir. Sonuç olarak 1492 yılına gelindiğinde Nasrîler Devleti de yıkılarak, Endülüs ismine karşılık gelecek siyasi ve askeri anlamda Müslüman

²⁸ Özdemir, “İspanya Krallığı’nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası(I)”, **A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, XXXV (1996), s. 245.

²⁹ Süreyya Sırma, **a.g.e.**, s. 42.

³⁰ I. Abdurrahman hakkında detaylı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Abdurrahman I”, **DİA**, c. I, İstanbul 1988, ss. 756-788.

³¹ Endülüs Emevî hükümdarlarının isimleri ve saltanat süreleri için bkz. Hasan İbrahim Hasan, **İslam Tarihi**, (Çev.: Komisyon), Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1997, s. 75; Şeyban, **Reconquista**, s. 464; Özdemir, “Endülüs”, s. 214.

³² Şüphesiz güçlü idarecilere verilebilecek en uygun örnek III. Abdurrahman’dır. III. Abdurrahman ve hüküm sürdüğü dönem hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Özdemir, **a.g.e.**, s. 116-142; Hakkı Dursun Yıldız, “Abdurrahman III”, **DİA**, c. I, İstanbul 1988, ss. 152-155.

³³ Endülüs’te Kurtuba’dan sonra ikinci büyük İslam şehri olan ve günümüzde Toledo olarak bilinen şehir hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, “Tuleytula”, **DİA**, c. 41, İstanbul 2002, ss. 363-368.

³⁴ Kuzey Afrika, Endülüs ve Balear adalarında faaliyet gösteren Murâbitlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Yiğit, “Murâbitlar”, **DİA**, c. 31, İstanbul 2006, ss. 152-155; Şinasi Altundağ, “Murâbitlar”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, c. 8, İstanbul 1979, s. 580-586; Kozan-Yiğit, **a.g.e.**, ss. 235- 256.

³⁵ Süreyya Sırma, **a.g.e.**, s. 288; Özdemir, **a.g.e.**, s. 181;Kozan-Yiğit, **a.g.e.**, s. 243.

³⁶ Kuzey Afrika ve Endülüs’te faaliyet gösteren Muvahhidler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, “Muvahhidler”, **DİA**, c. 31, İstanbul 2006, ss. 410-412.

³⁷ Süreyya Sırma, **a.g.e.**, s. 110-113.

toprakları kalmamıştır³⁸. Katolik Hıristiyan krallıkların başlatmış olduğu “reconquista” harekâtı bu şekilde başarılı olmuş ve Endülüs üzerindeki İslam siyasi varlığı son bulmuştur.

Müslümanların Endülüs coğrafyasında ümmet birliği anlayışını terk etmeleri ile sadece ellerindeki topraklar kaybedilmemiştir. Aynı zamanda Müslümanlar ve onların yanı sıra Yahudiler, tarihte görülen en büyük soykırımlarından birisi ile karşı karşıya kalmışlardır³⁹.

Elbette ki Endülüs’te geçen sekiz asırlık süre sadece siyasi olayları içermemektedir. Söz konusu süreçte Endülüs coğrafyası; ilim, sanat ve kültür alanında medeniyetinin altın çağını yaşamıştır⁴⁰. Endülüs, “Altın Çağ”ını yaşayan İslam Medeniyetinin Avrupa topraklarındaki en büyük temsilcisi idi. Bu bakımdan Sicilya Adası da Endülüs gibi güney İtalya toprakları üzerinden bu temsilciliği üstlenmiş bulunuyordu.

Endülüs’ün sahip olduğu medeniyet, Orta Çağ Avrupa’sının dönem itibarıyla ulaşmasının asla mümkün olmadığı bir seviyede bulunuyordu. Başta bilimsel faaliyetler olmak üzere toplum ahlakı ve düzeni bakımından da Avrupa’nın çok ilerisindeydi. “La Convivencia” olarak adlandırılan yani “birlikte yaşama” olarak tercüme edebileceğimiz kavram, yalnızca Endülüs ile anılmıştır. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi inancında olanlar Endülüs’te huzur ve eşitlik içinde bir arada yaşamanın “La Convivencia” en güzel örneğini dünyamıza sundular. Bilimsel açıdan Orta Çağ eğitim kurumlarının zirvesini teşkil eden üniversiteyi, Kurtuba’da kurarak tüm Avrupa’nın bilim merkezi haline getirdiler. Bu üniversitenin kapıları tüm dünyaya ve her dinden, her milletten gelen bilim talebelerine açıldı. Ancak konumuzla doğrudan ilgili olmadığı için biz bu konuda daha fazla detaya girmeyeceğiz.

2. Aragon Krallığı ve Endülüs’ün Düşüşündeki Rolü

Aragon, coğrafi terim olarak Şentemeriye (Santaver) kalesinin hâkim olduğu nehir ile vadiyi içine almaktadır. Aragon, bir dağ sırasının ismi olarak nitelendirildiği gibi Tuleytula ve Sarakusta’nın da içinde yer aldığı ve güneyinde de Barselona’nın uzandığı bölge olarak da tanımlanmaktadır⁴¹.

Aragon (Ergûn) Krallığı, ilk olarak I. Azanar Galindo (809-839) önderliğinde bir kontluk olarak ortaya çıkmıştır⁴². Kont I. Azanar döneminde ve sonrasında kontluğun idaresini elinde bulunduran diğer kontlar - I. Aznarez Galindo (844-867), II. Aznar Galindo (867-893), II. Aznarez Galindo (893-922), Endagoto Galindez (922-?)⁴³ - dönemlerinde Aragon Kontluğu gelişme göstermiştir.

XI. yüzyılın ilk evresinde Navarra Kralı III. Sancho Garces (1000-1035)’in önderliğinde İspanya’da Barselona/Katolonya Kontluğu haricinde diğer kontluklarla (Leon, Kastilya) birleşilerek siyasi birlik sağlandı. Ancak III. Sancho ölmeden önce krallığı çocukları arasında taksim etmek suretiyle sağlamış olduğu Hıristiyan siyasi birliğinin tekrar bozulmasına neden oldu. III. Sancho’nun ölümünün ardından her bir oğlunun yönetimi altında Leon, Kastilya, Navarra ve Aragon isimlerinde krallıklar teşekkül etti⁴⁴. Bu taksimat sonucunda Aragon Krallığı, Aybar’ın⁴⁵ oğlu I. Remir’in [Ramiro (1035-1063)] idaresine geçti⁴⁶.

I. Remir (Ramiro)’den sonra Aragon Krallığı’nın başına sırasıyla; Sancho Ramirez (1063-1094), I. Pedro (1094-1104), I. Alfonso el Batallador (1104-1134), II. Ramiro el Monje (1134-1137), Petronila-IV. Ramon Bereguer (1137-1162), II. Alfonso Ramon el Casto (1162-

³⁸ Feridun Bilgin, “ Endülüs’te Kalan Son Müslümanların (Moriskoların) İspanya’dan Sürgünü (1609-1614)”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c. 13, S. 2, 2013, s. 37.

³⁹ Süreyya Sırma, **a.g.e.**, s. 114.

⁴⁰ Şaban Öz, “Endülüs’te Tarih ve Kehhâle’ye göre Endülüslü Tarihçiler”, **İSTEM**, Yıl:7, S. 14, 2009, s. 79-80; Ayrıca bahsi geçen konular hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Özdemir, **Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.

⁴¹ Abdülkerim Özaydın, “Aragon”, **DİA**, C. 3, İstanbul 1991, s. 263.

⁴² Şeyban, **Reconquista**, s. 88.

⁴³ Şeyban, **Reconquista**, s. 471.

⁴⁴ Özdemir, **Endülüs Müslümanları**, s. 174.

⁴⁵ Aybar, Kral III. Sancho’nun nikâhsız olan hanımıdır. Bkz. Ziya Paşa, **a.g.e.**, s. 155.

⁴⁶ Ziya Paşa, **a.g.e.**, s. 158.

1196), II. Pedro el Catolico (1196-1213), I. Jaime el Conquistador (1213-1276), III. Pedro el Grande (1276-1285), III. Alfonso el Liberal (1285-1291), II. Jaime el Justo (1291-1327), IV. Alfonso el Benigno (1327-1336), IV. Pedro el Ceremonioso (1336-1387), I. Juan (1387-1395), I. Martin el Humano Interregno (1395-1410), I. Fernando de Antequera (1410- 1412), V. Alfonso el Magnanimo (1416-1458), II. Juan (1458-1479) ve II. Fernando el Catolico (1479-1516) geçmiştir⁴⁷. II. Fernando ile Kastilya Kraliçesi İzabella'nın evliliğinden on yıl sonra siyasi birliktelik sağlanmış ve bu kral ile kraliçeden sonra tahta V. Karlos (1519-1556), II. Filip (1556-1598), III. Filip (1598-16??), ?? geçmiştir⁴⁸.

Aragon Krallığı, yukarıda sırasıyla isimlerini saydığımız krallar döneminde Müslümanları Endülüs'ten çıkarmak için birçok faaliyetlerde bulundu. Bu bağlamda krallık, bazen tek başına bazen Papa'nın desteği vasıtasıyla Haçlı ittifakı kurarak⁴⁹, bazen Müslümanlara karşı yine aynı coğrafyada yaşayan Müslümanlarla ittifak yaparak⁵⁰ ve bazen de Müslümanların hüküm sürdüğü topraklarda yaşayan Hıristiyan halktan yardımlar alarak⁵¹ "reconquista" harekâtını gerçekleştirdi. Bütün bunlara ilave olarak, Endülüs Müslümanları arasındaki ihtilaflar da Aragon Krallığı'nın işini kolaylaştıran unsurlar arasında önemli bir yer teşkil etmekteydi. Çünkü krallığın kurulduğu yıllarda Endülüs Müslümanları, siyasi birlikten uzak (Mülûküt-Tavâif Dönemi) bir yapıdaydı. Bu dönemi takip eden yıllarda da Endülüs Müslümanları arasında zaman zaman siyasi birlik sağlanmış olsa da genel olarak şahsi menfaatlerin öne çıktığı siyasi birlikten uzak bir süreç yaşandığını söyleyebiliriz. Öte yandan tıpkı Endülüs Müslümanları arasında olduğu gibi Aragon Krallığı'nın kurulduğu yıllarda Hıristiyan dünyasında da iç karışıklıklar yaşanmaktaydı. Çünkü III. Sancho'nun ölümünden sonra krallığın, oğulları arasında bölünmesi neticesinde teşekkül eden krallıkların her biri kendi hâkimiyet alanlarını genişletmek için birbirleri ile mücadele halinde idiler⁵². Ancak Hıristiyan krallıklar, içeride huzuru sağlar sağlamaz Müslümanlara karşı saldırıya geçtiler⁵³.

Aragon Krallığı'nın, Müslümanlara yönelik politikalarını değerlendirmemiz için 1064 yılını başlangıç olarak kabul edebiliriz. Bu bağlamda 1064 yılında Aragonlular, Franklar ve Katalanlar'dan oluşan bir haçlı ordusu Veşka şehrini istila etti. İstila neticesinde burada bulunan Müslüman halkın bir kısmı öldürülürken bir kısmı da esir edildi. Veşka şehri, istila edilmesinin ardından bir yıl sonra Hüdîler vasıtasıyla tekrar Müslümanlara geçti⁵⁴. Yine aynı yılda Aragon Kralı Sancho Ramirez'in önderliğinde ve Papa'nın verdiği destekle oluşturulan Haçlı ordusu, Berbeşter'i istila etti. Ancak Hüdîler, 1065 yılında Berbeşter'i, Aragon Krallığı'ndan geri aldı⁵⁵. 1069 yılına gelindiğinde Kral Sancho Ramirez, Sarakusta'nın hâkimi durumunda olan Hüdîler'i vergiye bağladı⁵⁶. 1089 yılında Kral Ramirez, Menteshun'u işgal etti. Akabinde Veşka'yı kuşattıysa da, burasını alamadan öldü. Bahsi geçen şehrin işgali, Kral Ramirez'in yerine geçen oğlu Kral I. Pedro tarafından tamamlandı(1096)⁵⁷.

Aragon Kralı I. Alfonso (el-Batallador⁵⁸), 1109 yılında evlendiği eşi Kastilya Kraliçesi Urraca ile birlikte, evliliklerinden bir yıl sonra yani 1110 yılında Sarakusta üzerine sefere çıktılar. Fakat bu istila hareketinde Murâbitlar karşısında mağlubiyete uğradıkları için başarılı olamadılar. Sarakusta'nın Hıristiyanlarca işgali, 1118 yılında Aragon Kralı I. Alfonso önderliğindeki Haçlı

⁴⁷ Şeyban, **Reconquista**, s. 471.

⁴⁸ Şeyban, **Mudejares**, s. 441.

⁴⁹ Lütfi Şeyban, **Endülüs'te Murâbitlar ve Muvahhidler Döneminde Müslüman-Hıristiyan İlişkileri (Endülüs'ün Geri Alınışı-Reconquista 1085-1238)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 146-147.

⁵⁰ Süreyya sıрма, **a.g.e.**, s. 102.

⁵¹ Şeyban, **Reconquista**, s. 179-180.

⁵² Ziya Paşa, **a.g.e.**, s. 163.

⁵³ Şeyban, **Reconquista**, s. 89.

⁵⁴ Özdemir, **Endülüs Müslümanları**, s. 176.

⁵⁵ Özdemir, "Hüdîler", **TDİA**, c. 18, İstanbul 1998, s. 301-302.

⁵⁶ Lütfi Şeyban, **a.g.t.**, s. 30.

⁵⁷ Şeyban, **Reconquista**, s. 114.

⁵⁸ Lynn H. Nelson, "Alfonso I, King Of Aragon", **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, (Ed. E. Michael Gerli), 2013, s. 51.

ordusunun, süresi net olarak bilinmemekle birlikte yedi veya dokuz ayı bulan bir kuşatması sonucunda gerçekleşti⁵⁹. Şehrin ele geçirilmesi esnasında çok sayıda Müslüman hayatını kaybettiği gibi malları da yağmalandı. Müslümanların Tuleytula'dan sonra kaybettiği ikinci büyük ve önem arz eden şehri olması hasebiyle Sarakusta şehrinin kaybedilişi, Müslümanlar açısından bir çöküşün başlangıcını beraberinde getirirken Hıristiyan dünyası lehine ise "reconquista" faaliyetlerinin hız kazanmasını sağladı⁶⁰. Sarakusta şehri, dört asırdan daha fazla bir süre Hıristiyan veya daha genel bir ifade ile Haçlı saldırılarının güneye inmemesi için adeta bir tampon bölge niteliğindedir. Dolayısıyla Sarakusta'nın elden çıkması, Hıristiyan dünyası için güneye iniş yolundaki engeli ortadan kaldırmış oldu. Nitekim Sarakusta'nın ardından, Tutile, Tursune, Burka, Kal'atu Eyyûb ve Deruka Aragonlular tarafından istila edildi⁶¹. Sarakusta'nın kaybının Müslümanlar üzerinde bıraktığı olumsuz etkilerden birisi de Murâbitlar'a olan güvenin sarsılması olmuştur. Yani Sarakusta ile birlikte başlayan ve art arda gelen yenilgiler neticesinde önceleri Murâbitlar "kurtarıcı" olarak görülürken bu yenilgi sonrasında Endülüslü Müslümanlar tarafından "istilacı" olarak anılmaya başlamışlardır⁶².

1120 yılına gelindiğinde, bir rivayete göre Aragon Kralı I. Alfonso, yukarıda sözünü ettiğimiz Kal'atu Eyyûb'un işgali bitmeden önce Murâbitlar ile Deruka(Deruga-Daroca) şehri beldelerinden birisi olan Ketunde'de (Cutanda) savaşarak onların bozguna uğratmış ve savaşın neticesinde, aralarında önemli İslam âlimlerinin de olduğu yirmi bin kadar İslam askeri şehit edilmiştir. Ketunde yenilgisinin sonuçları sadece savaşta hayatını kaybeden askerlerle sınırlı kalmamıştır. Asırlardır İslam idaresi altında adaletli, huzurlu bir yaşam süren Musta'rib'ler⁶³, Kral I.Alfonso'yu Gırnata'yı işgale davet etmek suretiyle isyan etmişlerdir. Bu davetlerinde, olası bir savaş durumunda Müslümanların aleyhine Musta'rib'lerden 12 bin erkeğin Kral I. Alfonso'nun yanında olacaklarını bildiriyorlardı⁶⁴. Nitekim bu davet üzerine Kral I. Alfonso, 1125 yılında Gırnata'yı ele geçirmek amacıyla Sarakusta'dan hareket etmiştir. Alfonso'nun ordusu, Gırnata yakınlarına gelene kadar uğradığı bütün yerleri tahrip ettiyse de nihayetinde fazla kayıp verdiği için Gırnata'yı alamadan geri çekilmek zorunda kalmıştır⁶⁵. Alfonso'nun yaptığı bu seferde de Müslümanlar, Musta'rib'ler'in yeni bir ihaneti ile de karşı karşıya kalmışlardır. Sözünü ettiğimiz grup, Müslümanların gizli tutulan bilgilerini sefer boyunca I. Alfonso'ya aktarmışlardır. Söz konusu bu ihanetin gün yüzüne çıkmasıyla birlikte Müslümanlar, Gırnata Hıristiyanlarını tehcir ederek önlem almak zorunda kalmışlardır⁶⁶.

1129 yılında Aragon Kralı I. Alfonso'nun ordusu ile Murâbitlar arasında el-Kılâ'a ya da el-Kalî'a mevkiinde yapılan savaşta Müslümanlar yenilmiş ve neticesinde sahip oldukları varlıkları Hıristiyanların eline geçmişti. Ayrıca savaş sonrasında Hıristiyanlar Guleyre'yi işgal ettilerse de Murâbitlar ile yapılacak yeni bir savaşı göze alamayan Kral I. Alfonso bahsi geçen yeri tahrip ederek geri çekildi⁶⁷. Aragon Kralı I. Alfonso, 1133 yılında Endülüs'ün kuzeyinde bulunan Miknâse şehrini işgal etti. Bu şehrin işgalinin ardından kral, Müslümanlara ait bir diğer şehir olan İfrâğa'ya karşı saldırıya geçtiyse de 17 Temmuz 1134 tarihinde mağlup olarak Sarakusta'ya çekildi. Çok geçmeden de burada üzüntüsünden veya savaşta almış olduğu bir yaradan sebeple ölmesiyle birlikte Endülüs Müslümanları, I. Alfonso gibi büyük bir düşmandan kurtulmuş oldular⁶⁸.

Kastilya, Navarra, Aragon, Katalonya, Frank Kontlukları, Cenova ve Pisa ordularından oluşan Haçlılar, 1147 yılında yaptıkları üç aylık bir kuşatma neticesinde el-Meriye şehrini

⁵⁹ Şeyban, **Reconquista**, s. 177.

⁶⁰ Şeyban, **Reconquista**, s. 178.; Watt-Cachia, **a.g.e.**, s. 105.

⁶¹ Özdemir, **Endülüs Müslümanları**, s. 198.

⁶² Özdemir, **Endülüs Müslümanları**, s. 200.

⁶³ Musta'rib; Arapça konuşan Hıristiyan ve Yahudileri tanımlamak için kullanılan kelimedir. Bkz. Bernard Lewis, **The Arabs in History**, Oxford University Press, 2002, s. 134.

⁶⁴ Şeyban, **a.g.t.**, s. 74-75; Ziya Paşa, Aragon Ordusuna katılması teklif edilen Musta'rib sayısının ilk aşamada 10 bin ve akabinde daha fazla olacağını yazmaktadır. Bkz. Ziya Paşa, **a.g.e.**, s. 212.

⁶⁵ Kozan-Yiğit, **a.g.e.**, s. 250; Abdülkerim Özyayın, 1125 yılında Gırnata ve İşbiliye'nin Aragon Krallığı'nın eline geçtiğini belirtmektedir. Bkz. Özyayın, "Aragon", s. 264.

⁶⁶ Şeyban, **Reconquista**, s. 179-180.

⁶⁷ Şeyban, **a.g.t.**, s. 79.

⁶⁸ Şeyban, **Reconquista**, s. 185; Ziya Paşa, **a.g.e.**, s. 214.

Müslümanlardan almayı başardılar. Ancak on yıl sonra Muvahhidler, el-Meriye şehrini tekrar fethederek İslam topraklarına dâhil ettiler⁶⁹. Bir yıl sonra Papa III.Ojen'in çağrısıyla toplanan Haçlı ordusu (Aragon, Katalonya, Pisa, Cenova ve Templier Şövalyeleri), Barselona Kontu IV. Ramon Berenguer'in liderliğinde 30 aralık 1148 tarihinde Turtuşe'yi Müslümanların elinden aldı. Turtuşe'nin düşüşünden sonra Haçlı ordusunun yeni hedefi Laride oldu ve burası da Ekim 1149 yılında Hristiyanların eline geçti. Laride'den sonra İfrâğa şehrinin de işgaliyle Müslümanların Kuzey Endülüs'teki hâkimiyetleri son bulmuş oldu⁷⁰. Geç Orta Çağ boyunca tüm Avrupa'yı etkisi altına alan Haçlı zihniyeti, İslam dünyasını ve onların sahip olduğu bu yüksek medeniyeti ortadan kaldırmayı hedefliyordu. Bu onları, sadece manevi açıdan değil aynı zamanda belki de hepsinden öte maddi anlamda tatmin edecekti. En azından Orta Çağ Hristiyan dünyasında ruhban sınıfının başı çektiği ve onların dünyevi hırslarına, inançlarıyla alet olanlar için mesele böyleydi.

1170 yılına gelindiğinde Aragon Kralı II. Alfonso, Belensiye'yi işgal etmek için harekete geçti. Bu doğrultuda ilk olarak el-Vâdî'l-Ebyad(Guadalaviar)'a doğru saldırsa da burayı kendisine bağlayamadı. 1171 yılında kral, el-Vâdî'l-Ebyad taraflarına doğru tekrar saldırıya geçti ve bu istila girişimi sonrasında burada Tarvîl adında bir kale yaparak, kaleyi ve çevresinde bulunan arazileri, gelirleriyle birlikte orada yaşayan Hristiyanlara bıraktı⁷¹. Daha sonra kral, 1172 yılında Muvahhidler ile İbn Merdeniş arasındaki mücadeleyi bir fırsat görerek, Belensiye topraklarına hücum etti. Şâtibe civarında iken Belensiye Emiri, Aragon Kralı II. Alfonso'ya cizye vermeyi ve Belensiye bölgesinin işgalinde kendisine destek olmayı teklif etti. Fakat Muvahhid kuvvetlerinin müdahalesi sonrasında Aragon Kralı, geri çekilmek zorunda kaldı⁷².

Kastilya Kralı VIII. Alfonso, 1177 yılında dokuz ayı bulan bir kuşatma sonrasında Kûnka şehrini işgal etti. Kastilya Krallığı'na bu kuşatma esnasında Aragon Krallığı da destek verdi. Kastilyalılar şehri teslim aldıktan sonra hemen her yerde olduğu gibi burada da merkezde bulunan ulu câmiyi kiliseye çevirdiler. Ayrıca Kûnka'nın elden çıkması, Müslümanların kuzey doğu savunma hattı için büyük bir tehlike oluşturmuştur⁷³. Müslümanların birer birer ellerinden çıkan şehirler ve mevkiiler onların özellikle kuzey yönünden oldukça savunmasız bir duruma sokuyordu. Bu durum başta Kastilya ve Aragon krallıkları olmak üzere Hristiyan müttefiklerin Endülüs topraklarında çok güçlü bir direnişle karşılaşmadan ilerlemelerine olanak sağlıyordu.

Aragon Kralı II. Pedro, temel görevi olarak gördüğü "reconquista" faaliyetleri doğrultusunda 1210 yılında Belensiye topraklarına girerek Templier Şövalyeleri'nin de desteğiyle Şentemeriye'te Şark bölgesinde birçok kale ele geçirdi⁷⁴.

1212 yılında, Papa'nın desteği⁷⁵ vasıtasıyla Kastilya Kralı VIII. Alfonso liderliğinde toplanan Haçlı ordusu (Aragon, Navar, Portekiz ve Leon) ile Muvahhidler arasında İkâb mevkiinde yapılan ve bundan dolayı "İkâb Savaşı" olarak adlandırılan savaşta Müslümanlar büyük bir yenilgiye uğradılar. Aragon ordusu, İkâb savaşında Ademuz, Castelfabib ile Sertella kalelerini istila etmekle birlikte Belensiye üzerine saldırılarda bulundu. İkâb yenilgisi neticesinde tıpkı Murâbitlar gibi Endülüs Müslümanlarının kurtarıcısı olarak görülen Muvahhidler'in siyasi istikrar açısından bölgede zor bir sürece girdiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki, Muvahhidler'e duyulan güven, hüküm sürdükleri topraklarda yani hem Kuzey Afrika hem de Endülüs'te önemli ölçüde zarar görmüş ve akabinde de iktidar mücadeleleri yaşanmaya başlanmıştır⁷⁶.

1212 İkâb bozgunu sonrasında Muvahhidlerin içine düştüğü iç karışıklıklar, "reconquista" emellerini gerçekleştirmek için İspanya Hristiyanlarını harekete geçirdi. Bu

⁶⁹ Şeyban, **a.g.t.**, s. 107.

⁷⁰ Şeyban, **Reconquista**, s. 225.

⁷¹ Şeyban, **a.g.t.**, s. 97.

⁷² Şeyban, **Reconquista**, s. 211-212.

⁷³ Şeyban, **a.g.t.**, s. 122-123.

⁷⁴ Şeyban, **Reconquista**, s. 212.

⁷⁵ Papa III. Innocent bu savaşa Hristiyanların katılımını sağlamak için "Kudüs'e yönelik Haçlı savaşı kadar Endülüs üzerine gerçekleştirilecek olanı da kutsadığını ve bu savaşa katılanların Kudüs'te savaşan Haçlı askerleriyle aynı mükafata nail olacaklarını" ilan etti. Bkz. Özdemir, **Endülüs Müslümanları**, s. 226.

⁷⁶ Özdemir, **Endülüs Müslümanları**, s. 225-229; Hristiyan kaynaklarında Navas De Tolosa olarak da geçen İkâb savaşı hakkında ayrıca bkz. E. Levi-Provençal, "Navas De Tolosa", **MEB İslam Ansiklopedisi**, c. 9, İstanbul 1964; s. 135; Şeyban, **Reconquista**, s. 278-287.

bakımdan Aragon Krallığı doğudan, Kastilya Krallığı orta bölgeden ve Leon Krallığı da batıdan Endülüs üzerine saldırıya geçti⁷⁷. Aragon Kralı I. Jaume, 1229 yılında el-Cezâiru’ş-Şarkıyye adalarının (Meyûrka, Yâbise, Menûrka) işgaline başladı. Bu bağlamda, ilk olarak 1 Ocak 1230 tarihinde Meyûrka şehrine girildi ancak adanın tamamı 1231 yılında ele geçirildi. Meyûrka’nın işgalinden sonra Kral I. Jaume’ye “El Conquistador” yani Fâtih lâkabı verildi. Şehrin ele geçirilmesi sırasında Hıristiyanlar tarafından aşağı yukarı yirmi dört bin Müslüman katledilmiştir. Ayrıca şehrin valisi de bir aydan daha fazla bir süre boyunca işkenceye uğramış ve sonunda katledilmiştir. Meyûrka adasının düşüşünün akabinde bölgedeki diğer adalar da teker teker Hıristiyanların eline geçmeye başladı. Bunlardan Yâbise ve Ferementirâ adaları 1235 yılında işgal edildi. Menûrka adası ise şehrin valisi er-Reis Ebû Osman Saîd b. Hakem el-Emevî’nin Aragon Krallığı’na yaptığı teklifin -“*Halkıyla birlikte yerinde kalmak ve adaya hiçbir Hıristiyanın girmemesi koşuluyla krala bir kale ve yıllık haraç verme*”- I. Jaume tarafından kabul edilmesi üzerine, yönetimi yine ismi geçen valinin idaresinde bırakıldı. Ancak ada 1287 yılında işgal edilmiş ve Müslümanlar buradan çıkarıldılar⁷⁸. Aslına bakılırsa “reconquista” harekâtı içinde Müslümanların Endülüs topraklarından tamamen çıkarıp izlerini silmek ana karakteri oluşturuyordu. Bu nedenle yapılan antlaşmalar veya kurulan temasların Hıristiyan birlikleri için pek bir anlam taşımadığı ortadaydı.

Kral I. Jaume (Jacques) 1238 yılında Doğu Endülüs sınırında bulunan ve bugün Valencia olarak bilinen Belensiye’yi ele geçirdi⁷⁹. Daha sonra kral, 1243 yılında yine aynı bölgede bulunan Daniye ve Ceyyan’ı, 1246 yılında Şâtibe’yi⁸⁰, 1248 yılında İşbiliye’yi⁸¹, el-Cezîretü Şakar’ı ve daha pek çok Müslüman toprağını hâkimiyeti altına aldı. Kral, daha sonra 1238 yılında ele geçirdiği Belensiye şehrinin güvenliğini sağlamak adına 1266 yılında Mürsiye ve çevresini işgal etmek suretiyle Müslümanların Doğu Endülüs’teki egemenliğini sona erdirdi⁸². Böylece Endülüs Müslümanlarının elinde kalan toprakların sınırları oldukça küçülmüş ve kendi aralarındaki bağlar ise tamamen kopma noktasına gelmişti.

Kastilya ve Aragon Krallıkları askeri bir ittifak yaparak, 1309 yılında Nasrîler üzerine yürüdüler ve bu hareket neticesinde Kastilyalılar Cebel-i Târik’i ele geçirdiler. Diğer taraftan Aragonlular ise Meriyye’yi kuşattılar ancak ele geçiremediler⁸³. İçlerinde Aragon ordusu ile Portekiz ordusunun da bulunduğu Kastilya kuvvetleri, 1340 yılında Nasrî-Merînî kuvvetlerini bozguna uğratarak Ceziretülhadra’yı ele geçirdiler⁸⁴.

1469 yılı, Endülüs Müslümanlarının geleceği açısından çok önemli bir tarihtir. Çünkü bu yılda, Hıristiyan İspanya’nın iki büyük gücü olan Kastilya Krallığı ile Aragon Krallığı’nın veliâhtları evlendi⁸⁵. Bu evlilik, aslına bakılırsa on yıl sonra gerçekleşecek olan siyasi birliğe doğru atılmış ilk adım anlamına gelmekteydi. Nitekim 1474 yılında İzabella’nın (İsabella) Kastilya Kralı IV. Enrique’nin yerine tahta geçmesi ve 1479 yılında da veliâht II. Fernando’nun (Ferdinand) Aragon Kralı II. Juan’ın yerine tahta geçmesiyle birlikte Hıristiyan İspanya’da siyasi birlik fiilen gerçekleşmiş oldu⁸⁶. Daha önce Endülüs Müslümanlarına karşı pek çok defa ortak hareket eden ve

⁷⁷ Şeyban, **Reconquista**, s. 296.

⁷⁸ Şeyban, **a.g.t.**, s. 166-167.

⁷⁹ İbrahim Harekât, “Belensiye”, **DİA**, c. 5, İstanbul 1992, s. 405.

⁸⁰ İsmail Yiğit, “Endülüs (Gırnata) Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri”, **Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, c. 9, Kayihan Yayınevi, İstanbul 1995, s. 29; Abdülkerim Özaydın, Daniye’nin Müslümanların elinden çıktığı yılı 1244 olarak vermektedir. Bkz. Özaydın, “Aragon”, s. 264.

⁸¹ Özaydın, “Aragon”, s. 264; Câsim el-Ubûdî, İşbiliye’yi 1248 yılında 18 aylık bir kuşatmanın nihayetinde Kastilya Kralı III. Fernando’nun ele geçirdiğini yazmaktadır. Bkz. Câsim el-Ubûdî, “İşbiliye”, **DİA**, c. 23, İstanbul 2001, s. 429; E. Levi-Provençal, el- Ubudî ile aynı doğrultuda bilgi vermekle birlikte kuşatma süresini 16 ay olarak yazmaktadır. Bkz. E. Levi-Provençal, “İşbiliye”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, c. 5/2, İstanbul 1987, s. 1230.

⁸² Şeyban, **Reconquista**, s. 215; Mürsiye şehrinin işgalinden sonra burada yaşayan Müslümanlar şehirden çıkartılmış ve onların evlerine Hıristiyan aileler iskân edilmiştir. Bkz. Özdemir, “Mürsiye”, **DİA**, c. 32, İstanbul 2006, s. 57.

⁸³ Özdemir, **Endülüs Müslümanları**, s. 248; Ziya Paşa, **a.g.e.**, s. 293.

⁸⁴ Özdemir, **Endülüs Müslümanları**, s. 248-249.

⁸⁵ Thomas B. Irving, “Kastilya”, **DİA**, c. 25, Ankara 2002, s. 1; Halil İnalçık, **Rönesans Avrupası-Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 118.

⁸⁶ Muzaffer Arıkan- Paulino Toledo, **XIV-XVI. Asırlarda Türk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik Tarihimize İlgili İspanyol Belgeleri**, Ankara Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâh Basımevi, 1995, s. 26; Muzaffer Arıkan, “XIV-XVI. Asırlarda Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış”, **A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. XXIII,

ortak hedefleri olan bu krallığın birleşmesi, yalnızca İslam tarihi bakımından değil aynı zamanda Avrupa ve Akdeniz tarihleri bakımından da önemlidir.

Hıristiyan dünyasının bu durumu, “reconquista”nın daha planlı ve istikrarlı bir şekilde uygulanmasını sağlamıştır. Bahsi geçen evlilik neticesinde Hıristiyan İspanya’da birlik oluşturulurken aynı coğrafyanın Müslüman kesimine baktığımızda, Gırnata Emiri Molla Ali Ebulhasen’in kötü yönetimi ve ismi geçen emirin eşleri Fatma ile Ayşe’nin kendi çocuklarını veliaht yaptırma gayretlerinden kaynaklı iktidar sorunları yaşanmaktaydı⁸⁷. Kuşkusuz bu durum Hıristiyan krallığın işini kolaylaştırmıştır. Şöyle ki, iki tarafın durumlarını kısaca belirtmeye çalıştığımız gibi iken 1481 yılında Zahara Kalesi’nin Müslümanlar tarafından alınması, Kastilya Kraliçesi İzabella ile eşi Aragon Kralı II. Fernando’yu Endülüs Müslümanlarının sonunu getirecek olan Gırnata hedefli işgal hareketlerini başlatmaya teşvik etti⁸⁸. Bu bağlamda ilk olarak Hâme şehri istila edildi ve 1482 yılında ele geçirildi. Hâme şehrinin ardından Levşe şehri “Gırnata Ovası’nın Anahtarı” kuşatıldıysa da alınamadı. Ancak bu şehir de 1486 yılında işgal edildi⁸⁹. Daha sonra Elvira, el-Uzine, Benmakeş⁹⁰, Sitenil, Goyen, Kartema şehirleri⁹¹ 1485 yılında Runde şehri⁹², 1486 yılında Loce şehri, 1487 yılında Vales, Mâlega (Mâleka) şehirleri, 1488 yılında Dera, Moşkare şehirleri⁹³ ile Eşker kasabası⁹⁴, 1489 yılında *Beyza*, Kadis⁹⁵, Basta⁹⁶, Meriyye (el-Meriye)⁹⁷ şehirleri ve bunlardan sonra da Taberna, Serun, Elmenkar ve Saluberna şehirleri Kastilya-Aragon Krallığı tarafından ele geçirildi⁹⁸.

Çok hızlı bir şekilde gerçekleşen bu işgal hareketleri neticesinde Müslümanların elinde varlıklarını sürdürebilecekleri şehir olarak sadece Gırnata (Granada) kaldı⁹⁹. Ancak birleşik krallığın, İslam’ın son kalesi olan Gırnata’ya 1491 yılında başlattığı sefer ile Endülüs’te Müslümanlara son darbe vuruldu. Gırnata kuşatmasını nihayete erdiren antlaşma¹⁰⁰ 25 Aralık 1491 yılında yapıldıysa da 2 Ocak 1492 yılında resmîyet kazandı¹⁰¹. Böylelikle, Müslümanların siyasi ve askeri anlamda sekiz asırlık Endülüs serüveni son bulmuş oldu. Aragon Krallığı ise Kastilya Krallığı ile yapmış olduğu birleşmenin getirmiş olduğu güç ile Endülüs Müslümanlarının Avrupa toprakları üzerindeki siyasi varlıklarına son vermiş oldu. Şüphesiz “reconquista” hareketinin en belirgin aktörleri, yukarıda da görüldüğü üzere Kastilya ile Aragon Krallıkları olmuşlardır.

Sonuç

Sonuç olarak buraya kadar aktarılan bilgilerden hareketle Müslümanlar, her ne kadar medeniyet alanında bölgeyi zirveye ulaştırmış olsalar da ve yine bölgede zaman zaman siyasi birlik sağlamış olsalar da genel olarak istikrarsız bir siyasi yaşam sürmüşlerdir. Dolayısıyla burada yaşanan her siyasi boşluk, Müslümanları yeni bir kurtarıcı aramaya sevk etmiş ve neticesinde de bulunan her kurtarıcı, Endülüs’te yeni bir devlet/hanedan ismiyle vücut bulmuştur. Söz konusu kurtarıcılar da kendi hâkimiyetlerini sağlamak adına sadece Müslümanları müttefik edinmemiş aynı zamanda Müslümanlara karşı, Hıristiyan krallıklarla da iş birliği yapmışlardır. Yani Müslüman liderler, 711 yılında cihat amacıyla ayak bastığı Endülüs coğrafyasında, ümmet birliğini sağlamak

---

S. 3-4, Ankara 1968, s. 243; Arıkan, “Türk-İspanyol Münasebetleri Bakımından Aragon Kraliyet Arşivi’nin Ehemmiyeti ve Türklerle İlgili Vesikalar”, *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. II, S. 2-3, Ankara 1966, s. 252.

⁸⁷ Ziya Paşa, *a.g.e.*, s. 345-346.

⁸⁸ Watt-Cachia, *a.g.e.*, s. 157; Ziya Paşa, *a.g.e.*, s. 346.

⁸⁹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 259-262.

⁹⁰ Benmakeş şehri işgal edildikten sonra, burada yaşayan erkeklerin tamamı kılıçtan geçirilerek katledilmiştir. Kadınlar ise esir edilmiştir. Akabinde de şehir yakılmıştır. Bkz. Ziya Paşa, *a.g.e.*, s. 356.

⁹¹ Ziya Paşa, *a.g.e.*, s. 356-357.

⁹² Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 262.

⁹³ Ziya Paşa, *a.g.e.*, s. 358-367.

⁹⁴ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 264.

⁹⁵ Ziya Paşa, *a.g.e.*, s. 368-370.

⁹⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 265.

⁹⁷ Özyayın, “Aragon”, s. 264.

⁹⁸ Ziya Paşa, *a.g.e.*, s. 370.

⁹⁹ Feridun Bilgin, “Gırnata’nın İşgali (1492) Sonrasında Endülüs’teki Müslümanların Asimilasyonu”, *Mukaddime, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 2, 2010, s. 56.

¹⁰⁰ Antlaşma maddeleri için bkz. Ziya Paşa, *a.g.e.*, s. 380-392.

¹⁰¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 266-269.

yerine bireysel olarak varlıklarını devam ettirebilmenin gayreti içerisinde girmişlerdir. Müslümanların bu tutumları, bahsi geçen coğrafyada varlıklarının sona ermesine sebep olan temel unsurlardan birisini teşkil etmiştir.

Endülüs'te Müslümanların içerisinde buldukları bu durum, Hıristiyan İspanya tarafında fırsat olarak değerlendirilmiş ve "reconquista"nın gerçekleştirilmesi için büyük çaba sarf edilmiştir. Çalışmamıza konu olan Aragon Krallığı, Müslüman coğrafyasında birçok yeri işgal ve tahrip ederek bu bağlamda çok önemli bir rol oynamıştır. En nihayetinde de Aragon Krallığı, Kastilya Krallığı ile birleşerek Endülüs Müslümanlarına son darbeyi vurmuştur. Yukarıda da değindiğimiz üzere tıpkı Müslümanlar gibi Hıristiyanlar da kendi içlerinde mücadelelere girmişlerdir. Ancak onlar kendi içlerindeki mücadeleyi bitirir bitirmez Müslümanlar karşısında tek vücut olmayı bilmişlerdir. 1469 yılında Kastilya Krallığı ve Aragon Krallığı varislerinin evlenmesi ve 1479 yılında da bu iki krallığın birleşmesi söz konusu durumun en çarpıcı örneğidir. Nihayetinde de 1492 yılında Gırnata'nın düşüşü ile coğrafyadaki Müslümanların siyasi varlığının sona ermesi, Hıristiyanların "reconquista" hedeflerine ulaştıklarının delilidir. Avrupa'nın Geç Orta Çağ boyunca teslim olduğu Haçlı zihniyetinin "reconquista" hareketine olan katkısı ayrıca değerlendirmek gerekir. Fakat bu nokta da yapılacak tüm değerlendirmelerin Geç Orta Çağ'ın tamamına hâkim olan bu Avrupa veya Batı medeniyetinin taşmasını göz ardı etmemesi gerekir.

Kaynakça

- AKTAN, Ali **İslam Tarihi (Başlangıcından Emevîlerin Sonuna Kadar)**, Nobel Yayınevi, Ankara 2016.
- ALTUNDAĞ, Şinasi, "Murâbitlar", **MEB İslam Ansiklopedisi**, c. 8, İstanbul 1979, ss. 580-586.
- ARIKAN, Muzaffer - TOLEDO, Paulino, **XIV-XVI. Asırlarda Türk-İspanyol İlişkileri ve Denizcilik Tarihimize İlgili İspanyol Belgeleri**, Ankara Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâh Basımevi, 1995.
- ARIKAN, "XIV-XVI. Asırlarda Türk-İspanyol Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", **A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. XXIII, S. 3-4, Ankara 1968, ss. 239-256.
- -----, "Türk-İspanyol Münasebetleri Bakımından Aragon Kraliyet Arşivi'nin Ehemmiyeti ve Türklerle İlgili Vesikalar", **A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. II, S. 2-3, Ankara 1966, ss. 251-275.
- ARNOLD, T.W., **İntişar-ı İslâm Tarihi**, (Çev.: Hasan Gündüzler), Akçağ Yayınları, Ankara 1982.
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı, "Endülüs Fâtihlerinden Mûsâ b. Nusayr'ın Akıbeti", **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mittoloji Araştırmaları Dergisi**, c. 12, S. 1, ss. 9-34.
- -----, "Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 19, Konya, 2005, ss. 19-30.
- -----, "Endülüs'ün Fetih Süreciyle İlgili Farklı Görüşlere Eleştirel Bir Yaklaşım", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 19, Konya, 2005, ss. 19-30.
- -----, "Puvatya (Balâtu's-Şühedâ) Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma", **İlahiyat Dergisi**, S. 8, 1998, ss. 243-263.
- -----, "Târik b. Ziyâd", **DİA**, c. 40, İstanbul 2011, ss. 24-25.
- -----, "Tarîf b. Mâlik", **DİA**, c. 40, İstanbul 2011.
- -----, "Septe (Ceuta) Kontu Julianus ve Endülüs'ün Fethinde Müslümanlara Yardımıyla İlgili Tartışmalar", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. XVI, Konya 2003, ss. 27-49.
- BİLGİN, Feridun, "Endülüs'te Kalan Son Müslümanların (Moriskoların) İspanya'dan Sürgünü (1609-1614)", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c. 13, S. 2, 2013, ss. 37-61.
- -----, "Gırnata'nın İşgali (1492) Sonrasında Endülüs'teki Müslümanların Asimilasyonu", **Mukaddime, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 2, 2010, ss. 53-78.

- CÂSİM EL-UBUDÎ, “Mûsa b. Nusayr”, **DİA**, c. 31, İstanbul 2006, ss. 224-225.
- -----, “İşbiliye”, **DİA**, c. 23, İstanbul 2001, ss. 428-429.
- COLLINS, Roger, **Visigothic Spain 409-711**, Blackwell Publishing, 2004.
- DADAN, Ali, “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, **İSTEM**, Yıl: 7, S. 14, Konya 2009, ss. 371-376.
- DURANT, Will, **İslam Medeniyeti**, (Çev.: Orhan Bahaeddin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- EL- BELÂZURÎ, **Fütûhu'l- Bıldân**, (Çev.: Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- ES-SÛFÎ, Halid, “Tarihu'l-Arab fi'l Endülüs”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, (Terc.:Komisyon), Çağ Yayınları, c. 4, İstanbul 1988.
- HAINES, C.R., **Christianity And Islam In Spain A.D. 756-1031**, Kegan Paul, Trench&Co, London 1889.
- HAREKÂT, İbrahim, “Belensiye”, **DİA**, c. 5, İstanbul 1992, ss. 404- 405.
- HARVEY, Leonard Patrick, **Muslims in Spain(1500 to 1614)**, Londra: University of Chicago Press, 2005.
- HASAN, Hasan İbrahim, **İslam Tarihi**, (Çev.: Komisyon), Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1997.
- HALİFE b. HAYYAT, **Halife b. Hayyat Tarihi**, (Çev.: Abdulhalik Bakır), Ankara, 2001.
- IRVING, Thomas B. “Kastilya”, **DİA**, c. 25, Ankara 2002, ss. 1-2.
- İBN HALDUN, **Mukaddime**, c. I, (Çev.: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.
- İBNÛ'L ESİR, **el-Kamil fi't-Tarih**, (çev.: M. Beşir Eryarsoy), c. 4, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.
- İBN KESİR, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**-Büyük İslam Tarihi, c. 7, (çev.: Mehmet Keskin), İstanbul 1994.
- İNALCIK, Halil, **Rönesans Avrupası-Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 118.
- KOZAN, Ali- YİĞİT, Ridvan, “Fas'tan Endülüs'e Uzanan Bir Hanedan: Murâbitlar (1091-1147) Üzerine Bir Değerlendirme”, **Prof. Dr. Münir Atalar Armağanı “Ortaçağ Tarihi Yazıları”**, (Ed. Pınar Ülgen-Alpaslan Demir), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat, - BARTHOLD, W., **İslam Medeniyeti Tarihi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- LEVİ-PROVENÇAL, E., “Navas De Tolosa”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, c. 9, İstanbul 1964.
- -----, “İşbiliye”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, c. 5/2, İstanbul 1987, ss. 1226-1230.
- MANTRAN, Robert, **İslâmın Yayılış Tarihi**, (Çev.: İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- NELSON, Lynn H., “Alfonso I, King Of Aragon”, **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, (Ed. E. Michael Gerli), 2013.
- ÖZ, Şaban, “Endülüs'te Tarih ve Kehhâle'ye göre Endülüslü Tarihçiler”, **İSTEM**, Yıl:7, S. 14, 2009, ss. 79-100.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Aragon”, **DİA**, c. 3, İstanbul 1991, ss. 263-265.
- -----, “Belâtüşşühedâ”, **DİA**, c. 5, İstanbul 1992, ss. 391-392.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Endülüs'ün Yıkılış Sürecinde Öne Çıkan Bazı Hususlar”, **A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XXXV (1997), ss. 233-254.
- -----, “İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası(I)”, **A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XXXV (1996), ss. 243-284.
- -----, “Muvahhidler”, **DİA**, c. 31, İstanbul 2006, ss. 410-412.

- -----, “Mürsiye”, **DİA**, c. 32, İstanbul 2006, ss. 56-58.
- -----, “Tuleytula”, **DİA**, c. 41, İstanbul 2012, ss. 363-368.
- -----, **Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- -----, **Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.
- -----, “Endülüs”, **DİA**, c. 11, İstanbul 1995, ss. 211-225.
- -----, “Hüdîler”, **TDİA**, c. 18, İstanbul 1998, ss. 301-302.
- ROTH, Norman, “The Jews and the Muslim Conquest of Spain”, **Jewish Social Studies**, Indiana University Press, vol. 38, No. 2, Spring 1976, ss. 145-158.
- SERRANO RUANO, Delfina, “Al- Andalus”, **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, (Ed. Josef W. Meri), 2006.
- SEYBOLD, C.F., “Endülüs”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, c. 4, İstanbul 1978, ss. 270-273.
- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, “Mahfuzât: Müslümanların Şehit Coğrafyası Endülüs”, **Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi**, c. 12, S. 1, 2015, ss. 127-146.
- SIRMA, İhsan Süreyya, **Ah Endülüs**, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.
- ŞEYBAN, Lütfi, **Endülüs**, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 2014.
- -----, **Endülüs’te Murâbitlar ve Muvahhidler Döneminde Müslüman-Hıristiyan İlişkileri (Endülüs’ün Geri Alınışı-Reconquista 1085-1238)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
- -----, **Reconquista (Endülüs’te Müslüman-Hıristiyan ilişkileri)**, İz Yayıncılık, İstanbul 2010.
- -----, **Mudejares & Sefarades-Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı’ya Göçleri**, İz Yayıncılık, İstanbul 2010.
- ÜÇÖK, Bahriye **İslam Tarihi (Emevîler-Abbâsiler)**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.
- WATT, W. Montgomery - CACHIA, Pierre, **Endülüs Tarihi**, (Çev.: Cumhur Ersin Adıgüzel-Qiyas Şükürov), Küre Yayınları, İstanbul 2015.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abdurrahman I”, **DİA**, c. I, İstanbul 1988, ss. 756-788.
- -----, “Abdurrahman III”, **DİA**, c. I, İstanbul 1988, ss. 152-155.
- -----, “Berberiler”, **DİA**, c. 5, İstanbul 1992, ss. 478-483.
- YİĞİT, İsmail, “Endülüs (Gırnata) Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri”, **Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi**, c. 9, Kayhan Yayınevi, İstanbul 1995.
- -----, “Murâbitlar”, **DİA**, c. 31, İstanbul 2006, ss. 152-155
- -----, “Nasrîler”, **DİA**, c. 32, İstanbul 2006, ss. 420-424.
- ZEYDAN, Corci, **İslam Uygarlığı Tarihi**, (Çev.: Nejdet Gök), c. I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- ZİYA PAŞA, **Endülüs Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.